"प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी स्मृता।
योजनायुतविस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्मृता॥
क्षीरतुल्यजला शश्वदत्युत्तुङ्गतरङ्गिणी।
वैकुण्ठाद्ब्रह्मलोकञ्च ततः स्वर्गं समागता॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाह्नवी-जन्मप्रस्तावे ३४ अध्यायः॥ *॥ संक्रान्ति-विशेषः। अस्य प्रमाणं मन्दाशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रकूटस्थनदीविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८५। ५८।
"ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशाम्पते।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्व्वपापप्रणाशिनीम्॥"
द्वारकास्थनदीविशेषः। यथा, महाभारते। हरिवंशपर्व्वणि। १५५। २२।
"वैदूर्य्यपत्रैर्ज्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्व्वस्यां दिशि भारत!॥"
छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"न न र र-घटिता तु मन्दाकिनी॥"
उदाहरणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता।) छन्दोविशेषः। यथा,—
"चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ चे-न्मुख्यौ वर्णौ तदनु कुमुदामोदिनि! द्वादशान्त्यौ।
तद्वच्चान्त्यौ युगरसहयैर्यत्र कान्ते! विरामो
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि! तां संगिरन्ते॥"
इति श्रुतबोधः॥
(अल्पाक्रान्ता। यथा,—
"मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेक्षुयष्टिः सम-ग्रम्॥"
इत्युद्भटः॥)

मन्दाक्षं, क्ली, (मन्दे सङ्कुचिते अक्षिणी नेत्रे यस्मात्। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।" ४। ४। ७६। इति समासान्तः अच्।) लज्जा। इत्यमरः। १।७।२३॥ (यथा, नैषधचरिते। ३। ६१।
"मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा
तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालु-
र्गिरा मुखाम्भोजमयं युयोज॥")

मन्दाग्निः, पुं, (मन्दः पाचनासमर्थश्चासावग्निश्चेति।) कफद्वाराल्पजठरानलः। तस्य निदानादि यथा,—
"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्व्विधः।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुन्नतान्।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते।
अल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः।
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते॥"
इति माधवकरः॥*॥
तस्यौषधं यथा,—
"चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोड़श।
शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं विड़ङ्गानां चतुष्टयम्।
अष्टौ मुषलिभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम्॥
द्विगुणेन गुड़ेनैषां मोदकानि हि कारयेत्।
तद्भक्षणमजीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामलाम्।
अतिश्रोणितमन्दाग्निप्लीहाद्यञ्च निवारयेत्॥"
इति गारुड़े १९८ अध्यायः॥*॥
अथ जठराग्निविकाराधिकारः। तत्र सन्निकृष्टनिदानपूर्व्वकान् उदराग्निविकारानाह।
"कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः॥"
तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणमाह।
"स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा भुक्तापि पच्यते।
छर्द्दिर्दाहः प्रसेकः स्याच्छिरोगौरवजाठरम्॥"
मन्दाग्निजन्यान् विकारानाह।
"मन्दोऽग्निर्द्देहिनां कुर्य्याद्विकारान् कफसम्भवान्॥" *॥
अथ चिकित्सा।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुड़ेन वा।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी॥१॥
गुड़ेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यातृतीयामथ दाड़िमं वा।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्च्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात्॥२॥
व्योषं दन्ति त्रिवृच्चित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितम्।
तच्चूर्णं गुड़संमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः॥
एतद्गुड़ाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
शोथोदावर्त्तशूलघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम्॥"
सर्व्वचूर्णसमो गुड़ो देयः। गुड़ाष्टकम्॥ ३॥
"दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चाम्लतक्रेण।
सप्ताहादग्निकरं पाण्ड्वर्शोनाशनं परमम्॥"*॥
वैश्वानरः क्षारः।
"सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकर्षमितं बुधैः।
सौवर्च्चलं पञ्चकर्षं विड़सैन्धवधान्यकम्॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकम्।
तालीशं केशरं चव्यमम्लवेतसकं तथा।
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः॥ ५॥
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम्।
दाड़िमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेले वार्द्धकर्षके।
एतच्चूर्णीकृतं सर्व्वं लवणं भास्कराभिधम्॥
भक्षयेच्छाणमानं तत् तक्रमस्तुककाञ्जिकैः।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयम्॥
अर्शांसि ग्रहणी कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरम्।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषञ्च हृद्रुजम्॥
अश्मरीं शर्कराञ्चापि पाण्डुरोगं कृमीनपि।
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम्॥
हिताय सर्व्वलोकानां भास्करेणैतदीरितम्।
हन्यात् सर्व्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयम्॥
निम्बुरसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येके कुर्व्वन्ति॥६॥
टङ्कणं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विषात्।
कपर्द्दः सर्ज्जिकाक्षारो मागधी विश्वभेषजम्॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणम्।
जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः॥
विशुचीशूलवातादिवह्निमान्द्यप्रशान्तये॥"
क्षारो यवक्षारः। अग्निकुमारो रसो विशुच्याद्यजीर्णे॥ ७॥
"पारदामृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम्।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तिन्तिड़ीफलरसेन मर्द्दितम्॥
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो
रामबाण इति विश्रुतो रसः।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं
सामवातखरदूषणञ्जयेत्॥
दीयते तु चणकानुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः॥"८॥
पारदभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १ गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जातीफलभागः॥०। रामबाणो रसोऽजीर्णे। इति भावप्रकाशः॥ (विवरणमस्य यथा,—
"अग्निश्चतुर्व्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः।
मन्दस्तदापरः प्रोक्तः शृणु चिह्नानि साम्प्रतम्॥
वातपित्तकफे साम्यात् समत्वं जायतेऽनलः।
तैरेव विषमं प्राप्ते विषमो जायतेऽनलः॥
तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
"अन्नमण्डं पिबेदुष्णं हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितम्।
विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्येत पावकः॥"
"सिन्धूत्थहिङ्गुत्रिफलायमानी-
व्योषैर्गुड़ांशैर्गुड़िकां प्रकुर्य्यात्।
तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुवन्ना
भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे॥
मन्दः अग्निर्यस्येति। अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। १५। १३९।
"सोऽजीर्णव्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मावघट्टनम्॥")

मन्दायुः, [स्] त्रि, (मन्दमल्पमायुर्यस्य।) अल्पायुः। यथा, श्रीभागवते। १। १६। १०।
"मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै।
निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्म्मभिः॥"

मन्दारः, पुं, (मन्द्यते स्तूयते प्रशस्यते वेति। मदि + "अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्।" उणा० ३। १३४। इति आरन्।) स्वर्गीयपञ्चवृक्षान्तर्गतदेवतरुविशेषः। यथा, अमरकोषे।११।५३।
"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।